

Az új József Attila-kiadás műhelyéből

A költő töredékei

„A nyakam teszem rá, hogy József Attila így gondolta.”

(Nagy László)

Az *Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű vers rímképlete ez: ababcedd. A 2. szakaszban viszont az első sor nem rímel a harmadikkal:

*S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jogokat,
hát egymás ellen új gyalázat
serkenti föl a fajokat.*

Nagy László a 3. sort így közölné:

hát új gyalázat egymás ellen

„A nyakam teszem rá, hogy József Attila így gondolta” írta Nagy László. (*Törvény szerint*. Új Írás, 1962. 394.)

A vers nem jelent meg a költő életében, csak egy ceruzával írt, sokszor javított kézírata maradt fenn. A 2. szakasz szövegén különösen sokat módosított a költő. Az idézett sorok korábbi változata ez volt:

*Ha a nemzetek közt fonák szellem
nem facsar nedves jogokat,
az az új gyalázat egymás ellen
uszítja hát a fajokat.*

Itt tehát még jók a rímek. A módosítás a harmadik sorban úgy történt, hogy a költő kihúzta a két az szót, s beszúrta ezt: *Hát egymás ellen*. A sor végén levő *egymás ellen* szavakat viszont nem törölte, úgyhogy végeredményben a kézíraton ez áll:

Hát egymás ellen új gyalázat egymás ellen

A költő a két első sor mellé egy függőleges hullámvonalat húzott. Nála ez mindig azt jelenti, hogy az illető rész nincs készen, dolgozni kell még rajta. Mint annyi másra, erre sem került már sor.

Egy másik kései remek, a *Szürkület* utolsó sorait úgy közlöm, amint a kézíraton olvasható:

*Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog, taszigál,
de észre egyikük sem veszi púpomat
mit úgy hordok, mint örült anyja magzatát,
mellyel – azt hiszi – ősi némaságot szül vagy tiszta űrt.*

amellyel némaságot szül – azt hiszi ő –
vagy ősi, tiszta úrt. Viselem púpomat
ödöngve én a hemzsegeő körúton
és senki

A versnek van ugyan még egy gépirata, de az csak az első 14 sort tartalmazza. Lényegében itt is csak egyetlen szövegforrás, a ceruzával írt, cím nélküli fogalmazvány áll rendelkezésünkre. Látszólag ellentmond ennek a megállapításnak az, hogy a legelső közlésben, Németh Andor 1938-i összkiadásában a versnek címe van, s így fejeződik be:

mellyel – azt hiszi – némaságot szül vagy tiszta úrt.

Azóta is a Németh Andor közölte formában olvassuk a verset. Németh Andor mégsem egy, ma már ismeretlen forrás alapján tette közzé, hanem az egyetlen fennmaradt kéziratból. Számos érveléssel bizonyítható ez, például azzal, hogy a kiadott szöveg általában egyezik a kézirattal, de ahol nem, ott a kiadás a hibás. (A 21. sor a kézíraton: *Ez pénzt nyom a kezembe s így szól: Boldogulj*, a kiadásban: *Ez pénzt nyom kezembe...* amivel elromlik a ritmus; az idézett utolsó sorban az *ősi* szó a kézíraton alig olvasható, apró betűkkel van írva stb.) A cím is Németh Andortól származik.

Ez a felismerés komoly dilemma elé állított. A vers végének tulajdonképpen két változata van. Az egyik a Németh Andor-féle kiadásból idézett sor, a másik a fentebb közölt részlet négy utolsó sora. Befejezve egyik sincs. A költő egyik változatot sem törölte, nem döntötte tehát el, hogy melyiket válassza a vers folytatásához. Azt azért mégsem állapíthatom meg, hogy mit tett volna a költő, ha versét még egyszer előveszi! Úgy kell közölnöm a verset, ahogy a kézíraton van, vagy ha – esetleg – a két változat közül az egyiket választom, akkor a későbbi, az *és senki* szavakkal végződő mellett kellene döntennem. Nem lenne-e vajon kár, ha a vers a szövegkritikai szempontból kifogásolható, de tetszetősebb Németh Andor-féle befejezés helyett egy törmelékssorral végződne?

Itt is, a Nagy László javasolta módosítás esetében is megoldódna a kérdés, ha a kritikai kiadás nem volna feltétlenül azonos a népszerű kiadásokkal. A lényeget nem érintő, de remekművek apró szépséghibáit eltüntető módosítás, különösen ha olyan, a mesteriségét igazán értő költő javasolja, mint amilyen Nagy László volt, talán megengedhető lenne.

A kritikai kiadás problémája azonban nem ez. Nemcsak erről a két versről, hanem József Attila utolsó éveinek számos más verséről is kimutatható, hogy a költő befejezetlenül, töredékesen hagyta. Ilyen – feltétlenül – a *Jön a vihar...*, nagyon valószínűen a *Szállj költemény...*, a *Már régesrég...* és még számos más. Formai szempontból csak az a vers van befejezve, amelyiket a költő publikált, vagy amelyiknek címmel ellátott és aláírt kézírata maradt fenn. – A többi versnek tehát mind a töredékek közt lenne a helyük?

Sokan és joggal tiltakoznának ez ellen. „A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz...” – írta József Attila életművéről Radnóti, s ez talán *egy* szövegekre is érvényes. Ezek a szövegek megkezdték saját életüket, függetlenül attól, hogy a költő esetleg még dolgozni szándékozott rajtuk. Vannak, akik az ismert sort: *Irgalom, édesanyjám mama, nézd, jaj kész ez a vers is!* – befejezett, kész műalkotásnak érzik, s a Szabolcsi Miklós által legújabbán sajtó alá rendezett Magyar Remekírók-kötetben a teljes versek között olvashatjuk az eddig töredékként kezelt *Ha lelked, logikád...* kezdetű verset.

Az látszik helyes megoldásnak, ha az új kritikai kiadásban a befejezett versek között az eddiginél jóval több „töredék” talál majd helyet, nem pedig az, hogy a töredékek számát szaporítsuk.

József Attila legjobb barátja

„Ki volt, miféle ember volt ez?”

(Kömlös Aladár)

A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata előírja, hogy a mű keletkezésének körülményeit a kiadó derítse ki. A látszólag egyszerű utasítás végrehajtása sok nehézséggel jár, mint az alábbi példán is láthatni.

A *Harag* című vers így kezdődik: *Búsulsz-e, Pista? ...* Az utolsó versszakban ezt olvasuk: „Tudtam, hogy örökre összeveszhet egy semmiségen két örök barát...” A kijelentésnek súlyt ad, hogy a vers jeles helyeken: a Szép Szó első, 1936 márciusi számában, majd a *Nagyon fáj* című kötetben jelent meg. Kömlös Aladár joggal méltatlankodott azon, hogy a kritikai kiadás jegyzetében csak ennyit talált: „Pista: Barta István ügyvéd.” (Az 1952. évi kritikai kiadásról írt bírálata A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelent meg.) Bírálata hatására a szerkesztők a második, javított kiadásban (1955) már többet írtak: „Pista: Szántó Judit emlékezése szerint Barta István ügyvéd, József Attila egyik barátja.”

A Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tárában három fénykép kelti fel figyelmünket. A 2408. leltári számú fénykép címe: „József Attila Bartáéknál.” A portré nem tartozik az ismert, sokszor reprodukált József Attila-portrék közé, talán azért, mert a költő arca igen erősen tükrözi betegségét. Csak Arthur Koestler könyvében láttam reprodukálva. (*The Invisible Writing*. London, 1969.) – A 2409. sz. fénykép a „József Attila 1905–1937.” című képeskönyv 193. lapján is látható, ezzel az aláírással: „Barta Istvánéknál Szántó Judittal 1935-ben.” Alacsony könyvespolc előtt, fiatal, kis termetű nő mellett ül Szántó Judit és József Attila. A falon aktok, a környezet jómódú tulajdonost sejtet. A nő talán Barta Istvánné. Barta István nincs rajta a képen; nyilván ő tartotta a fényképezőgépet. – A Múzeum 2410. sz. fényképe ismét a költő portréja. Láthatjuk a Kelet Népe 1942. május 1-i számában is, ezzel az aláírással: „Budapest, 1936. Barta István felv.” – A három fényképet Szántó Judit mint a Múzeum tisztviselője határozta meg.

A kritikai kiadás megjelenése (1955) után számos új, addig ismeretlen forrás került elő. Az egyik legérdekesebb újdonság az a tizenkét verskézirat volt, amelyet Magyar László ismertetett az *Élet és Irodalom* 1961. december 2-i számában. A kéziratok tulajdonosáról és eredetéről szíkszávan nyilatkozott: „egyik jó barátom, ... azt is elmondta, hogyan kerültek hozzá, amiről talán más alkalommal még érdemes lesz beszámolni.” Magyar László azóta meghalt. Özvegyével 1976. májusában beszéltem, aki elmondta: a kéziratok tulajdonosa már a közléskor ismeretlen akart maradni. Magyar né lekötelező kedvességgel ismét beszélt a tulajdonossal. Az illető nemcsak inkognitóját óhajtotta továbbra is megőrizni, hanem az elől is elzárkózott, hogy a kéziratokat megnézhessem. Szerencsére Magyar László hagyatéka, s vele a tizenkét kézirat közül hétnek a fényképe az Országos Széchényi Könyvtárba került. A többi ötnek a fényképét Szabolcsi Miklós volt szíves rendelkezésemre bocsátani, sőt, ezekkel együtt egy további versnek, az *Én nem tudtam tisztázatának* a fényképét is. Ezt a kéziratot Magyar László nem említi, s Szabolcsi Miklós sem emlékszik, hogyan került fényképe a Magyar László által ismertetett anyagba. A kézirat hasonmása a Kelet Népe 1942. május 1-i számában jelent meg, tehát ugyanott, ahol a költőnek Barta István által készített fényképe. A vers fényképén nincs dátum, a hasonmás-közlésen viszont a vers alatt ezt olvashatjuk: 1935. VIII. 7. Ez a dátum *szedve* van. A vers cím nélküli kézírata megvan a Magyar László által ismertetett anyagban, a vers alatt a költő keltezésével: *Bp. 1935. aug. 7.* Lehetséges tehát, hogy a Kelet Népe közlésén a keltezés Barta Istvántól származik: a birtokában levő másik kéziratról olvasta le. (Érdemes megfigyelni egy apró eltérést: a hónap a Kelet Népében római számmal, a verskéziratban betűkkel van írva.)

Elismerem, vékonyka szál, sovány bizonyították: a Kelet Népe egyik számában megjelenik Barta Istvánnak József Attiláról készített fényképe; ugyanabban a számban közlik egy vers kéziratának a hasonmását, amely – talán – ugyanazé a tulajdonosé volt, mint

Barta István kitével kapcsolatban szívesen közlünk hozzászólásokat. (A szerk.)

a Magyar László által ismertetett tizenkét kézirat. Miért ne származnának ezek a kéziratok Barta Istvántól?

Ingatag feltételezésemet csak újabb hipotézisekkel tudom megtámogatni.

A kéziratok jelentős versek szövegét tartalmazzák, a költő utolsó éveiből. Legkorábbi, 1934-ből való a *Számvetés* fogalmazványa. Ekkor tehát már ismerhette egymást a két barát, s Fehér Erzsébet talán jól sejtji: József Attila 1934. április 16-án Nagy Lajoshoz írt levelében ez a részlet: „Üdvözlő nevében – kérlek – közös barátainkat, különösen a kis Bartát!” – Barta Istvánra vonatkozik. (József Attila *Válogatott levelezése*. Bp. 1976. 165.)

A gyűjtemény legtöbb darabja 1935-ben írt versek kézírata: *Ajtót nyitok*, *Én nem tudtam*, *Temetés után*, *Emberiség*, *Egy ifjú párra*, *Majd emlékezni jó lesz*, *Harag*, *Levegőt!* Az *Ajtót nyitok* nem József Attila keze vonásával van leírva. A kéz ismeretlen tulajdonosa írta az *Emberiség* eredetileg cím nélkül leírt szövege fölé a címet, s alá a keltezt: *1935 augusztus*, s főleg: tőle származik a *Harag* fogalmazványának keltezése: Bp. 1935. XI. 19. Egy újabb hipotézist állíthatunk fel: a kéz Barta Istváné. (A Kelet Népeben is római számmal írta a hónapot.) – A *Temetés után* szövege alá a költő ezt írta: Bp. 1935. aug. 12. *éjjél*. Pistánál. Talán nem is kell mondanom, hogy ezt a Pistát is Barta Istvánál azonosítom. – Az *Egy ifjú párra* keltezése ez: Bp. 1935. szept. 23. *au Japon*. A költő tehát a Japán kávéházban várt az ifjú párra: a „kis asszony s kedves barát”-ra. Miért ne lehetnének ezek Bartáék?

A barátság tehát 1935 második felében lehetett a legerősebb. A *Harag* kézírata Bartánál maradt; a két örök barát talán mégsem veszett örökre össze. A költő később is ajándékozott egy-egy kéziratot barátjának (a *Majd megöregszel*, a *Kosztolányi* és a *Thomas Mann üdvözlése* maradt még meg a gyűjteményben), és, ha hinni lehet József Jolánnak, Barta a Siesta-szanatóriumban is meg-meglátogatta a költőt: „Kivettem egy mignont. Akkor elkomorodott és rám szólt: Ne ebből egyél. Azt Bartha Pista hozta. A barátom.” (*József Attila élete*. Bp. 1940. 399.)

Ha ez a Barta István olyan jó barátja volt a költőnek vajon miért hallgatott? Talán nem volt közlékeny. Talán elkedvetlenedett attól a nyüzsgéstől, amely „Attila” halála után kezdődött. Vajon csak véletlen egyezés Barta Istvánnak és a tizenkét kézirat tulajdonosának rejtőzködése?

Azt is megkérdézhetné valaki: hogyan lehetséges, hogy a költő utolsó éveinek egyik feltételezett kulcsfigurájáról ilyen keveset tudunk? A költővel belső kapcsolatban álló rokonok, barátok és szeretők részletes emlékezéseiből miért csak Szántó Judit és József Jolán futó emlékeit tudjuk idézni erről az emberről? A költő életének voltak olyan részletei, amelyek legbizalmasabb ismerősei előtt is rejtve maradtak. Vágó Márta írja: „Nem akart egyedül ott maradni, inkább velem jön, elkísér, és aztán már megy máshová, másokkal lesz. Ez mind gyakrabban előfordult, sohase tudtam, kik a mások, tudomásul vettem, hogy rajtunk, *Szép Szó*-ékon kívül is vannak barátai.” (*József Attila*. Bp. 1975. 261.)

Barta (vagy Bartha) Istvánról bizonyára össze lehetne szedni még sok mindent, de kérdés, hogy a *Harag* és az *Egy ifjú párra* jobb megértéséhez hozzásegítenének-e az újabb ismeretek. Eörsi István a *Harag* Pistáját szívesebben tekinti a költő „énje possibilities, társadalmilag elfogadható részének”, mint valami ügyvédnek. (Élet és Irodalom, 1967. augusztus 19.) Lehet, hogy igaza van, ám érdekes módon mélylélektani magyarázatok az olyan esetekben gyakoribbak, amikor az ihlető személyről keveset vagy semmit sem tudunk. Szabolcsi Miklós is egy olyan szerelmes versben (*Az a szép régi asszony*) kereste – és találta meg – a költő anyjának ihlető emlékét, amelyről külső adatok alapján nem állapítható meg, hogy kiről szól. (*Változó világ – szocialista irodalom*. Bp. 1973. 78–99.) Lehet, hogy ebben is van igazság, de a két szerzőt ezekre a területekre már nem követhetjük.